

SZEMLE

DEÁK FERENC REGÉNYE

Deák Ferenc: *Métely*. Forum, Újvidék, 1969.

Deák Ferenc regénye egy aránylag jól ismert pszichológiai képlet alapján készült: az ember bensőjében beállt zavarok: bűntudat, felejtés, elidegenedés, tájékozatlanság stb. okai után való kutatás az emlékezés eszközeivel, más szóval — a múlt emlékmарadványaiból a valóságos tények, esemény sorok visszaállítása. Voltaképpen a pszichoanalízis kissé avult módszerének irodalmi restaurálása ez. Csakhogy — regényről lévén szó — a pszichoanalízis csak mellékkörülmény, a hangsúly a lelki állapot irodalmi megfogalmazásán van. Mert a regény nem a pszichológia kérdése, hanem elsősorban az irodalomé.

A lélektani regény — mint ahogy a gondolati költészet sem léphet fel egy teljesen új gondolati rendszer igényével (gondoljunk csak a magyar költészetben az egyik legszebb gondolati költemény „banális gondolatiságára”, Babits Ősz és tavasz között című versére) — nem revelál új lélektani mozzanatokat, nem utal új lélektani megoldásokra, nem ad új magyarázatokat, hanem rendszerint az ismertre, sőt a közismert szituációkra épít. Lélektani szempontból tehát nem tart igényt az újdonságra. Mert ha igényt tartana rá, akkor „tudománnyá” válna, és így regény volna válna kérdésessé. Ezért a „lélektani regény” nem lényegi, csak klasszifikáló meghatározás.

S éppen ezért mondhatjuk, hogy Deák Ferenc regényén a közismert pszichológiai képlet se nem rontott, se nem javított, sőt a képlet helyes vagy helytelen felbontása, alkalmazása sem változtatott semmit.

S ezt még akkor is állíthatjuk, ha a *Métely* egész felépítésében a képlet központi helyet foglal el. Sokkal inkább, mint Mauriac *Felejtés* című regényében, melynek a hatása nagyon megmutatkozik Deák regényein, mert ott a képlet némi *ironikus* színezetet kapott: a női név, a női alak, a nőemlék után való kutatás párhuzamban a legfrissebb újsághírekkel, melyeket az olvasó, attól függően, hogy mikor olvassa a regényt, frissebbekkel is felcserélhet, és végül a bűnügyi történet (kéziratrablás) kialakulása — mindez mint egy fintor, groteszk mosoly, míg a *Métely*ből hiányzik az irónia, itt mindennek szinte drámai komolysága van, a múlt, a félmúlt és a jelen egymást követő, sokszor szaggatott — nyilván tudatosan szaggatott — sora egy tragikus vég felé mutat.

A *Métely* hőse, egy városi értelmiségi, mert „megbetegedett”, visszatér a szülői házba, és gyógyulásként felgöngyölti a múltját, hogy ma-

gyarázatot találjon egy gyilkosságra, amit katonakorában követett el, és ami visszatérő büntudatát és „betegségét” okozta. Három síkon fut a regény: a *gyermekkor síkján* — itt a legerősebb: a gyermek viszonya Krisztinával és az ebből következő lelki megrázkódtatás, a kazaltúz, a téli utazás Kálmánnal, a hajóút a városba; a *serdülő- és ifjúkor síkján*, melynek legfontosabb eseménye a katonaságnál elkövetett gyilkosság; és a *jelen síkján* — visszatérés a faluba, a régi és elhagyott, kiürült szülői házba, az itteni hangulat meghatározó jellege, majd a filmszerű gyorsasággal egymást követő események, az elfeledett, félreismerett, időközben megváltozott barátok, rokonok körében, nagy ivászatok, vadászatok, kesergések, társadalombírálat, de mértékkel — mindez: a gyermekkor, a félmúlt és a jelen eseményei teszik a regényt, de nem egymást időrendben közelítve, hanem egy sajátos szövetstruktúrát alkotva, amelyben a történések átszövik egymást, magyarázatokká válnak, megvilágítják egymást, felfedik a történetnek azokat a részeit, amelyek máskülönben homályban maradnának. Meglehetősen összetett szöveg tehát a *Métely*, de paradox módon, ez az összetettség, bonyolultság nem teszi sűrűvé, sodróvá, magával ragadóvá, mert a magyarázatok és a képlethez való túlzott ragaszkodás tompítja hatását. Ez az összetettség tehette volna valóban „irodalmivá” ezt a lélektani regényt, nem pedig a képlet.

A *Mételynek* ezt a látszólag szövedékes, bonyolult struktúráját a szöveg nyelvi megalkotása, az egyes síkok nyelvi elhatárolása tehette volna valóban gazdaggá. Teljesen logikusan követik egymást a nyelvi síkok: a gyermekkor tartalmi rétegét, mivel ez a legmesszibb, a leginkább múltba merült, egyes szám harmadik személyben formálja meg a szerző. A gyermek a legidegenebb tőle, ő a legtávolabbi, bár paradox módon a legkedvesebb is, és az emlékezés legmélyéről lép elő a harmadik személyű józan és kijózanító beszédformában. Ezzel szemben a közelmúlt és a jelen eseményeit egyes első személyben adja elő, mivel ezek az események még frissek, közeli. Ez az első személy Deák számára, úgy látszik, a legtermészetesebb kifejezési forma. Itt is visszafelé pergeti az eseményeket, s nem az időrendet követi, hanem a logikait, a feltételest, a szöveget kialakulásának egyetlen természetes és ezért rendkívül szigorú logikáját — az írást. Ez az a réteg, amelyben nemcsak a benső világot definiálja a jelenben, hanem a jelent konkrét, társadalmi kérdéseit is felsorakoztatja (itt is Mauriacra emlékeztetve), de stilizáltan: az eseményeket és jelenségeket nem közvetlenül viszi át a regénybe, hanem bármilyen konkrétan is hangzanak azok helyenként, metaforikus formában. Ezzel e szövegréteg elveszíti valódi jelenidejűségét, és tekintet nélkül az előadásmódra, nem lesz ellentéte a gyermekkor felelevenítő, eleve metaforikus rétegnek. Így, elmosva az ellentéteket, Deák azt a szövevényességet, amit el akart érni, csak látszattá teszi. Ha sikeresebb lenne a nyelvi disztíngválás — ha nem lenne pusztán technikai kérdés: harmadik személy—első személy — akkor a *Métely* nyelvi értékei: a részletek ismerete, a hangulatteremtés, a sűrítés képessége, a ritmusképzés, még élesebben mutatkoznának meg.

A regény harmadik rétegéről külön kell beszélni. Az önmegszólító egyes második személyt alkalmazza itt Deák, azt a beszédformát, amivel önmagától kéri számon a múltját és a jelenét. Rendszerint a lelkiismeret szólal meg ebben a formában. Mint egy idegenhez, a cselekvő, élő, létező és ezért tévedő, valóságos énhez beszél az elvont, elsősorban erkölcsi érvekkel fellépő én; az én és az ellen-én párbaja ez, tetemrehívás az elvont erkölcsi elvek előtt. Öszinteségre kényszerít, arra az

őszinteségre, amibe a valóságos én mindig, szinte törvényszerűen belebukik, egy olyanfajta őszinteségre, ami már nem is létezik, hiszen a konkrét embertől teljesen elvonatkoztatott, tiszta eszmény. Ez a párbaj és ennek a vívásnak a kimenetele adhatná meg a kulcsot a regényhez, és nyújthatná a mű legteljesebb részét is, azt a részt, szövegfelületet, ahol az emlékek és a jelen, ahol a képzelet és a valóság, ahol az illúziók és a tények valóban megütköznek. Itt kellene, hogy kibontakozzon, tetőpontra jusson a mű jelentése, iránya, célzata. Csak-hogy — talán éppen azért, mert akkora terhet szabott a *Métely* szerzője erre a felületre, és talán azért is, mert nem definiálta egészen pontosan ennek a rétegnek a funkcióját — sajnos éppen itt mutatkoznak meg Deák prózájának legfőbb hiányosságai is: elsősorban a túlzott alakoskodás, a sok helyütt üresen visszhangzó, a prózai szöveg rendszertől teljesen elütő okoskodás, a némileg zavaros és nem mindig logikus erkölcsi következtetés, egyszóval a gondolatnak nagy szavakkal való helyettesítése. Nyilván ez nem hangzik — mint ahogy nem is célja — ellenbeszédnek a gondolati prózával szemben, merthogy a gondolati próza struktúrája is elsősorban prózai, és a gondolat csak ennek a prózai struktúrának valóban művészi megfogalmazása révén valósulhat meg. Sajnos, a *Métely*nek pontosan ez a sok és kivételes lehetőséget magában rejtő rétege maradt vázlatos, sőt sok helyütt felületes is. De a kísérletet, amit ennek a rétegnek a megformálása jelent, a kutatást, ami együtt járt vele, mindenképpen dicséernünk kell, mert ami meg nem valósulatlanul is mint lehetőség létezik és mint lehetőség nem csorbult ki, voltaképpen mégis egy sor értéket hordoz magában.

Mégis, ennek a három nyelvi-tartalmi rétegnek az összejátszása, együttélése, a szövetszerű szövegstruktúra kialakulása adja meg a *Métely* legfőbb esztétikai értékeit.

A *Métely* gondolatisága, ahogyan említettük már, a nagy szavak korlátai között maradt; pedig a szerző szándéka, ez a szöveg elemzése alapján teljesen világos, egyfajta gondolati struktúrának a kialakítása volt. Ahogy a nyelvi és tartalmi összetevők, úgy a mű gondolatisága is megmaradt a lélektani tétel korlátai között. A métely mint betegség, mint a pszichotikus állapot meghatározója, a központi kategóriája ennek a gondolatiságnak. Szimbólum és metafora egyidőben — az egész mű felépítését és a részletek kiválasztását, megfogalmazását is egyaránt meghatározza. Úgy létezik, mint valami, ami felszívódott, és amit már nem lehet „kimosni”. Így, ilyen élesen megfogalmazva ez a kategória különválik a műtől, a műtől független, önálló életet él. De magával rántja a *Métely* egész gondolatvilágát is. Így csak a szöveg szurrogátuma marad meg és fölötte megdermedve, köréje meredve a mű metaforikus gondolatisága. S erre azért is sor kerülhetett, mert Deák elsődlegesen egy pszichológiai problémát akart megoldani, és mert a regény sodrását, menetét, az írást is alávetette ennek a problémának. Nyilván, mind a pszichológiai, mind a filozófiai problémák megoldása nem a regény feladata: a megoldás legfeljebb mellékes következménye lehet a regény irányának, vagy — legtöbbször — a regény esztétikai, nyelvi értékeinek, de ha így sem nyújt megoldást, értékei mit sem változnak. Viszont, ha a regény szövegét alárendelik a problémának és a probléma megoldása felé haladnak, nem pedig a regény természetes (tudatosan alkotói) célját követik, akkor a regény esztétikai élei könnyen kicsorbulnak. Mert a regény csak elbogatellizálódik az ilyen közvetlen diagnózis-közlésekkor: „Megérti-e valaki igazán, mit jelent az: *megrémülni a saját gyávaságom miatt*” (kiemelés tőlem), és tovább: „És

ez volt a kulcs. Talán mindennek a kulcsa, ki tudja." Voltaképpen a diagnosztikus közlés fonákságát Deák is észrevette, és a közvetlen közlés után ezért alkalmazza a feltételeességet: *talán, ki tudja*. Ezzel azonban mégsem sikerült egészen eltüntetnie azt a zavart, amit a diagnózis keltett.

Pontosan ezzel — a feltételeesség nyelvi alkalmazásával — kapcsolatban kell megemlíteni Deák Ferenc prózájának legbiztosabb pontját, azt a pontot, ami regényének szövegét keménnyé, tartóssá, erőssé teszi helyenként: *a szavak információs értékének maximális kihasználását*. Prózáiróink közül talán Deák érzi és tudja, legjobban, hogy az egyes szavak milyen értéket hordanak magukban, hogy összefűzésük milyen új tartalmakat tárhat fel. Egyetlen szóval hangulatot tud teremteni, egyetlen szóval jellemezni tud. Csak egyetlen példát említsünk: a nagyapa jellemzését: „Hallom, ahogy szid. Már ordítanak a falak, és csak azt várom, hogy a rosszul rajzolt obsitos kihulljon végleg a keretből. Nem akarom látni. Mindig vert és szidott. Mindenkit a világon... Mindenkit szidott. És a fiaira, kilencen voltak, ha megvadult, puskával lövöldözött. *A kis veszett kártyás öreg*.” (Kiemelés tőlem.) Csak tények közlése, és mégis az indulat, „a kis veszett kártyás öreg” indulata hangzik ki belőlük egy egész világot elevenítve fel, pedig csak a falon függő fénykép látványa váltotta ki. Nem ő „ordít”, hanem „a falak”, és az utolsó mondat rövid meghatározó jelzőiből — ismét látszólag csak tények közlése — a puskalövések hallatszanak ki. Deák valóban maximálisan ki tudja használni a szavak tartalmát, és ezzel helyenként regényét a legbírálóbb prózai közlés szintjére emeli. Csakhogy, sokszor — mert érzi a szavak súlyát — sokáig elidőzik egy-egy szónál, visszatér hozzá, és ezzel csökkenti a hatását. Máskor megelégszik egyetlen fogalom közlésével. És megint máskor a gondolatot pusztán a szavakra bizza. A gondolat így közhellyé válik.

Tekintet nélkül ezekre a hiányosságokra, a *Mételyben* mégis elsősorban a nyelvi értékeket kell dicsérni. A regény szózatszerű struktúráját és belső elrendezését is Deák nyelvi eszközökkel valósította meg.

Nem egészében sikerült mű a *Métely*, de olyan lehetőségeket rejt magában, amelyek, tudatosan kihasználva, Deákot egyik legerősebb prózáirónkká tehetik.

Bányai János

A KÖZHELYEK ÉRTÉKE

Gobby Fehér Gyula: *A verseny végén*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969.

„Elvitatták tőle ezt a csonkaságából eredő kis önállóságot is, és kiselejtezték. Nem engedték többé versenyezni, nem érezhette maga körül a testére fonódó izzadó kezeket, a szorongató ujjakat, eldobták, és nem akadt többé, aki irányítsa. El is pusztulhatott, nem törődtek vele, hiszen azonnal előkerült a következő, új és szolgálatkész társa, aki feltétel nélkül engedelmeskedett minden parancsnak, ugyanúgy, mint ő új korában. Hiába tudta előre annak is a sorsát, nem súghatta meg neki, az nem értette volna meg, szolgáljni akart.”

Ekképpen elmélkedik egy kicsorbult tekegolyóról Gobby Fehér Gyula nevenincs főszereplője a szerző regényének 43. oldalán, s ezzel ugyanúgy telibe találja a korunkban mindinkább elharapódzó „egészséges” versenyszellemet, mint az ezzel karöltve jelentkező és a belső lényeket tekintve is szorosan összefüggő elszemélytelenedést, az ember eltárgyasodását. De nemcsak emiatt választottuk nyitányul a fenti idézetet, hanem, hogy mindjárt Gobby Fehér módszeréből is adjunk egy kis ízelítőt, továbbá azért is, mert a szerző itt nemcsak egy, filozófiai és szépirodalmi művekben egyaránt agyontárgyalt általános jelenséget illusztrál, hanem egyben regényhőse helyzetének koordinátáit is megadja, akaratlanul is felfedve azonban egy eszközeiben rejlő belső ellentmondást is: Gobby lelkiállapotokat pontosan rögzítő, iróniával átszőtt elemző módszere ugyanis elkerülhetetlenül felveti a kérdést, lehetséges-e, hogy valaki a tudatosságnak ezen a fokán ne legyen képes valóságosan is fölébe kerekedni annak a szituációnak, amelynek még finoman elágazó hajszálygökereit is tisztán látja („Tudod, engem egyfelől versenyezni tanítottak, de másfelől úgy odacsomóztak a családhoz, hogy még ma is bogozom a madzagot.”), bármennyire tudjuk is, hogy nem minden a ráción múlik. Persze ez az észrevétel számos más első személyben írt mű kapcsán is felvetődhet (pl. éppen e recenzió szerzőjének nem egy írását illetően is), mivel az „énregény” elkerülhetetlenül dilemma elé állítja az író: vagy teljesen behelyezkedik a fiktív én személyiségébe, s így, önmaga intellektuális szintje alatt maradó regényfigura esetében, mindenekelőtt figyelembe veszi annak szellemi korlátait, és csak annyit mond el vele, amennyit az is képes önmagából és a világból meglátni, vállalva a nyelvi-gondolati elszegényedést a mindenekfelett való hitelesség kedvéért, vagy pedig úgy szólaltatja meg, mintha egy kutya vagy akár élettelen tárgy (esetleg éppen tekegolyó) kezdene magáról vallani, ha önmaga tudatában lenne. A két útból kétségtelenül az előbbi jelenti a nehezebben járhatót, vagy ha úgy tetszik, a „modernebbet” is, ám így, a könnyebb út ellenére is, Gobby Fehér vállalkozása, önmaga viszonylatában, de egész irodalmunk keretein belül is, megkapónak és érdekesnek hat.

Pedig maga a „sztori” látszólag igénytelen. Nem egyéb egy agyonnevelt, anyai-családi terror alatt senyvedő, s ugyanakkor (vagy éppen ezért) versenyszellemtől terhes, sőt a törtétes csiréit is magában hordozó ügyefogyott kishivatalnok kétbalkezesen induló, s botrányos-neveltséges felsüléssel végződő szerelmének történeténél, amit a regény végén még az anakronisztikusan „összekommendált” házasság tisztán testiségre szorító boldogságába való elmerülés is tetézi, anélkül, hogy ez az „én” alapállásán bármit is változtatna, mivel Gobby Fehér „hőse” csupán a szerelem porondjáról lép vissza, hogy ezután versenyzői minőségében társadalmilag sokkal veszedelmesebb talajra, a törtétes talajára lépjen. Ilyenformán talán azt is mondhatnánk, a regény egyik alaponnanivalója akár az „aki nem szerencsés a szerelemben, szerencsés a kártyában” ismert formulában is kifejezhető lenne, azzal a módosítással, hogy a „kártya” helyett a „számárlétra” kifejezést használjuk, ha nem ragadna meg a részleteknek és találó megfigyeléseknek az a gazdagsága, amivel a regényben találkozunk, s egészében mindaz, amit Gobby Fehér szerelemről, versenyszellemről, ezek egymásra hatásáról, s a főszereplő egész magatartásának gyökereiről elmond vagy csak rejtetten érzékeltet, sőt több ízben szimbolikus áttétellel mutat meg, amint azt pl. a tekézésről, a lóversenyről s a vívásról szóló kicsit betétszerűen ható részek esetében is teszi. De külön kell szólnunk arról

a finom ironiáról és humorról is, ami át- meg átszövi a regényt, s ami a szerzőnek arról a mindenképpen figyelemreméltó készségéről tanúskodik, hogy tud groteszk, de egyidejűleg realista is lenni, azaz képes a kissé valószínűtlent is elhítni, amint azt a „háztűznézésről” szóló rész kitűnően példázza. Mert valójában éppen a *realista* Gobby Fehér Gyula megjelenése miatt hat a regény különös meglepetésként, mivel a „régí”, „parabolás” Gobby Fehérre, a már említett áttételes részek mellett, inkább csak Mária zavaróan csúnya kezeiről, s bizonyos, tisztán stílusbeli sajátosságokról ismerhetünk rá: regényében a valósággal, sőt konkrétan valóságunk egy meghatározott szférájával találkozunk. Főfigurája éppúgy valóságunkban gyökerezik, mint mellékalakjai vagy a miliő s a táj, amelyben valamennyien mozognak.

A *verseny végén* félszeg és gyámoltalan „hőse” fiatal ember, amiként a könyv több mellékszereplője szintén az. Ily módon összevetésük más fiatal íróink, elsősorban Végel László regény- és novellahőseivel szinte önmagát kínálja. Mert amíg Végel inkább fiataljaink egy, félrecsúszottságuk ellenére is „elitnek” mondható, lázadó, értelmiségi vagy legalábbis az értelmiségivé válást csírájában magában hordozó rétegével foglalkozik (sőt talán azt is elmondhatjuk a *Makró* szerzőjéről, hogy hősei inkább életérzésének és indulatainak megtestesítői), addig Gobby Fehér fiatalságunk egy „vastagabb”, sokkal inkább jelenlevő rétegéhez nyúl, azokhoz, akiknek nincsenek ideáljai, csak anyagi igényeik, „korszerűségük”, ha létezik egyáltalán bennük valami, ami annak mondható, legfeljebb külszín, divat-berzenkedés, s a modern fogyasztói társadalommal szembeni fokozott affinitás, ami cseppet sem akadályozza őket abban, hogy az igénytelen filiszterré válás gondos szülők által jól kitaposott útján haladjanak, s akik mindig készek a másik, „végelinek” is mondható rétegre a lapos középszerűség gyanakvásával tekinteni, amiként azt az „én” megjegyzéseiből is láthatjuk („Az ilyeneket nem szeretem, unlatott és kétségbeesett tekervényes észjárásuk. Mert ezek szolták meg a többieket a legvadabbul. Biztosított védőbástyájuk mögül látszólag minden veszély nélkül ármánykodhattak, merészen bírálták a tülekedő közönséges halandókat, akik közé nem akartak keveredni, de akiket, nem tudni, mi okból, mégis oly szívesen, alaposan és körülményesen szoltak meg.”), s akiknek zömétől az „én” legfeljebb néhány gondolatával különbözik, anélkül, hogy azokból képes lenne vagy szükségesnek érezne bármi következtetést is levonni. De nem kevésbé konvencionális a könyv többi fiatalja sem, az irigyelt Makszencsuk Albert éppúgy, mint Mária, aki szerelmi csalódása után, amíg csak Albert ismét színre nem lép, egészen természetesen veszi, hogy egy szerelem nélküli házasságban keresse a kiutat, vagy akár a jó barát Zoli, akik a nem is túlbonyolult főhős problémáit sem képes megérteni. De a szóban forgó fiatalok mellett megtaláljuk az előttük járó nemzedék tagjait is, beszűkült érdeklődési körű, családba zárkózott kispolgárokat, illetve kispolgári életérzésű munkásokat, elsősorban a főhős családját, akik ellen lázadozik ugyan, ám maga is előftételeik foglya, s végül is engedelmesen indult meg az általuk kijelölt úton. Velük kapcsolatban érdekes felfigyelni arra, hogy a szerző — meglepő módon — mintha éppen e figurák megformálásában jeleskedne: rendkívül jó, eleve tapintó érzéssel ábrázolja kicsinyességüket és korlátoltságukat, mint például az anya és a remekbeszabott Ilona néni kölcsönös szurkálásairól szóló részben vagy a „fülrágóan” terrorizáló anya áporodott konyhaszagot árasztó életbölcsségeinek kitalálásakor, úgyhogy — bármilyen furcsának tűnjék is ez — kifejezetten a szerző érdemének tekinthető,

hogyan van bátorsága közhelyeket is leírni. S ezek a közhelyek cseppet sem önmagukért vannak, sőt funkciójuk még csak nem is merül ki teljesen egy-egy figura jellemzőinek felvillantásában, hanem bizonyos értelemben több is ennél. E frázisokat olvasva ugyanis úgy érezzük, igen, éppen bennünk, hínárként ránk tekeredő nyúlós marasztalásukban, elpusztíthatatlan szívvósságukban lelhetünk rá a provincializmusnak, az állóvíz-mentalitásnak nemcsak tüneteire, de gyökereire is. Mint ahogy — nyugodtan kimondhatjuk — maga a történet sem csak önmagát jelenti, hanem, többre mutatón, szimbolikus jelentése is van, vagy éppen — sárga parabolának is mondható, amely azonban abban különbözik alapvetően Gobby Fehér korábbi paraboláitól, hogy mélyen valóságunkba ágyazott és közvetlen valóságunkra utaló. Mert önmagában véve kissé talán valószínűtlennek vagy túl szélsőségesnek is érezhetnénk a történet egyes fordulatait, főleg a szülők által kitervezett házasság létrejöttét, illetve a regényhős pipogyaságát, ám amint áttételes jelentést tulajdonítunk nekik, mindez nagyon is telítelálatnak hat: Gobby regényalakjának tutyimutyi engedelmissége mintha egy egész nemzedék lapos konformizmusát jelentené, illetőleg a nemzedék azon tekintélyes részét, amely talán nem is igazán nemzedék, hanem *korosztály* csupán. És ezen túlmenően Gobby Fehér, bizonyos értelemben az idősebb író-nemzedékétől egészen eltérő látásmóddal, mintha „újra felfedezné” a régi, zsírosan nagyot evő, trágyaszagú és sertésrőfögéses Vajdaságot is, konzervatív paraszti-vidéki életfelfogásával, vagyis azt a világot, amihez fiatal íróink közül eddig — egyébként érthetően —, egy-két kivétellel (a maga lírai eszközzelvel novelláiban Brasnyó, és a *Testvérem, Jodó*-ban, közvetve és módjával Gion), alig mert nyúlni valaki, s ami felé kissé komikus-fanyar fintort is vág. Ez pedig egyben kemény bírálatnak is számít.

Éppen ezért, amennyiben bizonyos hiányosságokról beszélhetünk Gobby Fehér regényével kapcsolatban, úgy csakis azt vethetjük a szerző szemére, amiért nem szélesíti ki világát kellő mértékben minden irányban, holott ilyen, magánélet-központú regény esetében éppen a látszólag mellékes, epizódyszerű részletek lehetnek a társadalmi mondanivaló hordozói, a teljesség építőkövei (gondoljunk Németh László *Iszony* c. regényére). Igaz, a fentebb említett vidéki-paraszti világ, Mária anyjának és falujának rajza révén, illetve Jónásék ürügyén, elég élesen kibontakozik előttünk, ám a hivatalt, a főszereplő munkahelyének képét már valahogy sokkal szegényesebbnek érezzük, sőt egyenesen zavaró, hogy a főhősnek csakis azokkal a munkatársaival ismerkedhetünk meg, akiknek aktív szerepük van sorsának alakulásában, tehát Máriával és Alberttal, míg a többiek végképp homályban maradnak, úgyszólván nem is léteznek igazán. Pedig a jogvédőiroda életének, munkájának bemutatása (még akár az ott tárgyalt egyes jogesetek leírása által is), s legfőképpen a kollégák szélesebb galériája, helyel-közzel még látszólag pletykaszerű részletek beiktatásával is, a kiteljesedés irányába hathatott volna, lehozva a földre a hivatalt, amely így szürkeségével és elvontságával kissé lemarad más részletek elevensége mögött, még ha alapjában fontosabb is, hogy amit a regényben világunkból kapunk, azt adekvátan, hitelesen, minden zavaró kisíklás nélkül kapjuk meg. És ez olyan teljesítmény, amit prózánk jelenlegi (egyébként kétségtelenül dinamikus és ígéretes) összképe mellett, nehéz lenne túlbecsülni.

A SZABADSÁG SAJTÜREGEI

Tolnai Ottó: *Agyonvert csipke*. Symposion Könyvek 18. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969.

Tolnai Ottó költészetét, legújabb kötetének megjelenése alkalmából, két szempontból érdemes vizsgálni: hova jutott el a *Homorú versek* óta (és a Híd-díjas *Sirálymellcsont* után), és mit jelent ma irodalmunkban Tolnai Ottó, aki úgy robbant be a vajdasági magyar irodalomba, mint előtte és utána senki.

Tolnai költészete nyilvánvalóan egy életszemlélet költészete, s verseinek minden sora ennek jegyében áll. Tolnai magában, egyéniségében hordozza költészetét, a költészet a közege és életmódja, s nem csoda, hogy legmegfelelőbb megnyilatkozási alakja is. Ahogy él, úgy írja verseit, ami az élete, az verssé válik. Ha egy költőnek verseiből meg lehet írni az életrajzát, akkor az Tolnai lesz. Ez azt is jelenti, hogy Tolnai bizonyos fokig lemond verseiben a költészetről az élet kedvéért, az élet javára — s ez nem válik minden esetben verseinek a javára. Az áradó élet krónika-buzgárjai jelennek meg verseiben. Veszélyes beszivárgások! Az élet, a valóság elöntéssel fenyegeti ezt a költészetet.

Ha végigkísérjük Tolnai verseit. A parkörtől, a Mozart biliárdasztaltól vagy a Doreenoktól az *Agyonvert csipke* három ciklusáig (melyek közül egy a Gerilladalok nagyon sikerült, érettebb folytatása), tisztán láthatjuk, milyen utat járt be a költő, mit hagyott el, mit vett fel útközben. Képei ma már nem véletlenek, hanem tudatosan alakítja őket, a szavakon, szókapcsolatokon, verssorokon, mondatokon látszik, mennyire tudatosan, meggondoltan dolgozik („Gondolkozzál miközben játszol”), helyezi el szavait a sorokban. Verseinek felépítése is közelebb áll már a tudatos komponáláshoz, sokkal kevesebbet bíz ma már az esetre, az ösztönre, fegyelmezettebb. Versének szabadsága sokkal nagyobb, mint eddig volt, most tudja érvényesíteni szenzibilitását, gondolkodásmódjának érettségét. Megtalálta formáit és tartalmait, költészetének minden tendenciája előtte is világos már, ez biztonságot ad neki, úgyhogy sokkal szabadabban bánik a nyelvvel, képekkel, témákkal. Gondolatok, ötletek, kombinációk roppant gazdagsága tárul itt fel.

Verseiben az ironikus hang eléggé kifejezett, néha szójátékokon alapuló humor (azt hiszem, a költészetben nem megvetendő tulajdonság!) teszi elégedettebbé az olvasót. (Ne rökönyödjünk meg, ha Tolnai egy nap szatírárt fog írni, versben vagy prózában, mindegy, vagy ha — rendkívül szellemesen és egy cseppet sem felületesen — humorizálni fog!) Tolnainak van humora, s ezt legkomolyabb verseiből sem számúzi. Szerencsére.

Tolnai persze elkötelezett költő, elkötelezett a maga módján. Ezt nemcsak az 1968. augusztus 21-i keltezését viselő pesti vers vagy a Jan Palach témájára írt verse, vagy mondjuk az Óda Sztalinhoz bizonyítja. Ennek a költészetnek az elkötelezettsége az a költői és emberi szándék, hogy mindig és mindenütt jelen legyen, teljes életet éljen, semmiből ki ne maradjon, mindent átéljen, még ha belepusztul is, s hogy mindenről

kimondja a szavát — nyíltan vagy burkoltan, egyenesen vagy hallatlanul bonyolult módon. Ez az elkötelezettség rokonszenves, sohasem válik öncélúvá, se költészetten kivülivé: mindig azon belül marad.

Most aztán már láthatjuk Tolnai szerepét és helyét is irodalmunkban. Különös hely ez, mást nem illet, nem illethet meg. A Tolnai-típusú költő hiányzott költészetünkéből, s ő megérezte, jól választotta a pillanatot, amikor — ilyen költészettel — meg kell jelennie. Az *Agyonvert csipke* eddig köteteinél is jobban bizonyítja, hogy a kor, a nap nagyon pontosan meghatározza Tolnai egyéniségét, filozófiáját és költészetét, ezért időszerű költő ő — a szó minden jelentésében és vonatkozásában. Három verskötete űrt töltött be irodalmunkban, új dimenziót adott neki. Hangja az, amit ezelőtt nem hallottunk, magatartása hiányzott. Így, vele teljesebb a költészetünk, és egyénisége, ereje egy kissé meg is rázta, felrázta irodalmunkat. A költői és emberi szabadság lehetőségeit, méreteit, elérhetőségét mutatta meg Tolnai költészete.

(TL)

A TRAGÉDIA ÚTJAI

Szeli István: *Utak egymás felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969.

Ez a könyv egy újabb út, s benne külön mindegyik tanulmány is út, mely egymáshoz vezet, vezethet bennünket, éppúgy, mint a kötet tanulmányaiban bemutatott, évszázadokra visszanyúló, egymás megismerésére, megértésére, megszeretésére irányuló kísérletek is, Kazinczinak Lukijan Mušickihoz írt levelétől vagy Zmaj Toldi-fordításától Manojlovićnak *Az ember tragédiájához* írt előszaváig, vagy a még újabb próbálkozásokig. Éppen ezért örülünk ennek a könyvnek is, mert noha ezek az útépitési szándékok évszázadokra nyúlnak vissza, mégis kevesellünk kell őket, bár kétségtelen az is — s egy ilyen kötet ezt is megmutatja —, hogy már a múltban is sokkal több volt, mint sokszor sejtjük; ámde láthatjuk azt is, hogy ezek az utak bizony sokszor nagyon rosszul sikerültek, járhatlanok maradtak, s inkább csak szándékukban szolgálták a népek közeledését. De akkor is tudnunk kell ezekről, nemcsak a szándék becsületesége miatt, de hogy tanuljunk az elődök hibáin, s ne ismételjük meg őket újra.

Dr. Szeli könyvének az első része foglalkozik az egymás felé vezető utakkal. Két tanulmányt tett ide a szerző, az egyik a magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásait taglalja, a másik — *A tragédia délszláv képe* — *Az ember tragédiájának* a délszláv népek nyelvére való átültetési kísérleteit elemzi. Véleményünk szerint a könyvnek — nemcsak a jugoszláviai magyar irodalom szempontjából — ez a legjelentősebb tanulmánya. Nemcsak az irodalomtörténészek számára hasznos munka, nemcsak elemző módszerében, a korabeli dokumentumok felkutatásában, tolmácsolásában, kritikai vizsgálatában példamutatóan lelki-

ismeretes, de a laikus érdeklődő számára is lenyűgözően érdekes olvasmány.

Szeli azzal a megállapítással kezdi tanulmányát, hogy „A magyar irodalmat külföldön, a világirodalmi tudatban elsősorban Madách Tragédiája jelenti...”, megtudjuk azt is, hogy a délszláv népek nyelvére eddig nyolc fordítást készítettek, ebből négy nyomtatásban is megjelent. A nagyszámú fordítási kísérlet önként veti fel a kérdést: miért ez a rendkívüli érdeklődés, s milyen eredménnyel járt ez a buzgalom? A kérdés, a benne felvetett kíváncsiság annál is indokoltabb, mert kitűnik, hogy az első fordító, a bajai születésű Mita Popović — Popovics Döme, aki alig tizennyolc évvel fiatalabb Madáchnál, s akinek a hatvanas években és a hetvenes évek elején valóságos költői kultusza volt az újvidéki szerb olvasóközönség között és a pesti szerb irodalmi körben is; azt hihetnők, hogy maga a tény, hogy a *Tragédiát* egy akkor divatosnak számító költő fordítja elsőnek szerbre, méghozzá igen korán (előtte állítólag csak a német fordítás készült el), azt hihetnők, hogy ez eleve megnyitja a *Tragédia* előtt az utat a szerb színpadokhoz, s ezeken át az olvasó, illetve néző felé is.

Nem így történt. „Talán a még közeli, 1848-i ellenségeskedés, talán a szerb irodalmi közvélemény történelmileg indokolható nacionalista orientációja vagy talán egyszerűen Popović munkájának gyengesége voltak az okok”, ma már nem tudjuk megállapítani, de a fordítás nem talált kiadóra, s kézírata is elveszett.

Az első kísérlet tehát elveszett, de a regény, a *Tragédiáért* folytatott küzdelem regénye — ennek a résznek a címe is: *Küzdelem a Tragédiáért* — megint csak biztató fejezettel folytatódik: a következő fordító nem más, mint a nagy szerb költő, Arany és Petőfi nagyszerű fordítója: Jovan Jovanović Zmaj. A fordításhoz nagy reményeket fűznek, Zmaj lelkiismeretesen dolgozik, a siker azonban elmarad: a fordítás megbukott, nem tudott utat csinálni a *Tragédiának* a színpadhoz, s ezen keresztül a szerb közönséghez. Két egymástól eltérő költői alkat találkozott, „az alapjában derűs életszemléletű költő, a „lírára hangolt Fruška gora-i csalogány”, ahogy kritikusan nevezték, nem tud otthonosan mozogni a tragikus feszültség magasabb rétegeiben. A bölcséleti elmélyültségre való képtelenség hatott ki a képek átültetésének módjára... s ugyanaz az oka a fordítás köznapi-népies hangvételnének is, ami oly kiáltó ellentétben áll Madách emelkedett hangjával.”

De nem voltak szerencsésebbek a következő fordítási kísérletek sem, noha a következő fejezet még az előbbinél is biztatóbban indul, hiszen 1939 körül a szerb színházi emberek kezdenek érdeklődni a *Tragédia* iránt, s a „Duna bánági színtársulat, a zágrábi színház, a belgrádi Nemzeti Színház s a zombori színház is tervbe veszi” bemutatását. A következő fordítás tehát már a színre vitel reményének a jegyében készül el, noha Vladislav Jankulov már 1924-ben hozzákezdett a fordításhoz. Ez a rész érdekes mozzanatokkal derít fel Szirmai Károly szerepéről is, aki szintén a *Tragédia* színre vitelének ügyében fáradozik. Szeli a fordítások és az eredeti szövegek összevetésével vizsgálja meg és mutatja ki, miért nem sikerült Jankulovnak sem elfogadható fordítást adnia. Elsősorban

két szembetűnő fogatékosságra hívja fel a figyelmet: a szívós, makacs (inkább szövegben, mint hangulatban jelentkező) ragaszkodás Madáchhoz és a stílus, a verselés, a költői forma fogatékos kezelése.

Egy sikertelenséggel tehát több, de sebj!, hiszen a szerb fordítók nem tanulni akarnak egymástól, hanem felülmúlni egymást. Svetislav Stefanović, kora neves Shakespeare-fordítója elődeivel szemben sikere-sebb munkát végzett: sok tévedése ellenére is a legszerencsésebben szövegeztette meg Madáchban a drámaíró. Ő azonban nem tudott jól magyarul, s fordításában a gyors, felületes, ellenőrzés nélküli munka nyomai is megmutatkoznak. A következő fordító: Borislav Jankulov nagybátyja szövegére támaszkodik, s nem is tekinti munkáját új fordításnak, csak újabb, javított kiadásnak. Az utolsó kéziratos fordítás az ötvenes évek elején készült, Petar Trbojević eszperantóból ültette át magyarra a *Tragédiát*, azonban mint az idézetek összehasonlításából kitűnik, nem jutott túl a jó szándéknál.

Szeli szerint: „Madách drámájának szlovén fordítása a *Tragédia* legkiegyensúlyozottabb és legharmonikusabb műfordítás-teljesítményei közé tartozik a mű idegen nyelvű megszólaltatásai között.” A Vilko Novak és Tine Debeljak által készült fordítás, mint az utóbbi szerbhorvát fordítások is, a színre vitel szándékával készült. A kritika kedvezően fogadta. 1940 decemberében folytak a megbeszélések a bemutató ügyében, 1941-ben azonban... Ezt már tudjuk.

A regény azonban ezzel még nem ért véget. Eddig csak a meg-meg-újuló fordítási kísérleteket figyelhettük. Van valami sejtelmes titokzatos-ság ezekben a *Tragédiáért* folytatott rohamokban, s mint tanulmánya összegezésében a szerző mondja: „A visszhangtalanság történelmi és irodalomtörténeti okai ma már világosak előttünk. Zmaj félresiklató fordítása, a zágrábi bemutató szerencsétlen körülményei, a Stefanović-, a Vladislav Jankulov- és Novak—Debeljak-féle fordítások megjelenésének kedvezőtlen időpontja, s egyáltalán nem mellékes tényezőként a fordítók többségének irodalmi, világnézeti, sőt politikai kompromittáltsága: mindez egy sorstragédia törvényszerűségével teljesíti be a mű végétét.”

A *Tragédia* a világháború előestéjén mégis bemutatásra kerül. De micsoda sorsirónia! Amíg egymás után készültek a gondos, az előző fordításokat túlhaladni igyekező fordítások, addig a zágrábi színház igazgatója a bemutató előtt mindössze tizenkilenc nappal adja ki fordítani három fordítónak, ezek öt nap alatt el is készülnek. Felületes munka, összecsapott előadás, kedvezőtlen sajtóvisszhang.

Ez lett az eredménye az idestova száz éve tartó küzdelemnek a *Tragédiáért*?

Idézzünk még a tanulmány utolsó bekezdéséből: „A *Tragédia* kulturális küldetése, a magyar és a délszláv irodalmak kapcsolatainak történetében betöltött szerepe mégis rendkívül jelentős: a meghódítására irányuló meg-megújuló rohamoknak a művel csaknem egyidős története, a fordítások válságos történelmi pillanatokot kísérő feltűnése, s az a szubjektív szándék, amely a fordítások mögött áll, már-már szimbolikus jelentésűvé növesztették...”

A végkövetkeztetés is mintha hú akarna maradni Madách üzenetéhez: a fordítások tragikus szerencsétlensége ellenére is derűlátó.

A szerző kutató, vizsgálódó szelleme átragad az olvasóra is, s ez az oka, hogy elégedetlen marad, pontosabban: a kapott ismeretanyag felébrszti kíváncsiságát. Nem tartozna a tanulmány tárgyához, de hasznos lenne egy rövid áttekintést adni arról is, vajon hasonló sorsra jutott-e a *Tragédia* más népeknél is. Ez már azért is érdekes lenne, mert egyes utalásokból sejteni lehet, hogy nem így történt.

A több mint százoldalas, rendkívül nagy forráskutató munkával készült tanulmány uralja a könyvet, méreteiben, jelentőségében, alaposágában is kiemelkedik a többi írás közül. Nem azért, mintha a többi nem lenne érdemes elolvasni! Hiszen a Majtényi-regénynek, a *Garabonciásnak*, nyelvi tanulságait taglaló tanulmány éppoly hiánycikknek számít, mint a másik: A Barbárok egy lehetséges modelljéről szóló. Ez utóbbi a Magyar Tanszék Tanulmányok kötetében is megjelent (ezt talán jelezni lehetett volna).

A kötet többi része, mintegy 80—90 oldal, hazai témákat ölel fel. A Három daguerrotip Milkó Izidor, Boschan Sándor és Thurzó Lajos emlékét idézi. Azonkívül, hogy hozzájárul irodalmi hagyatékunk feltárásához, kötelességünkre is figyelmeztet bennünket. Ki tudja már közülünk például, hogy az adai születésű Boschán Sándor *A cigányasszony* című verses elbeszélése volt talán (1919-ben) a „szerb királyi cenzúra engedélyével” kiadott első vajdasági könyv? Ötven éve múlt, hogy Szabadkán megjelent ez a könyv. Megemlékeztünk-e róla? Ez a kötet, meg a többi is, bizonyítja, hogy van már olyan fejlett irodalomtörténeti kritikánk, hogy ne csak három daguerrotipra teljen.

Noha a kötet utolsó része az egyes vajdasági írókról készült rövid, összefoglaló írásokból tevődik össze, s már nem is először lát nyomdafestéket, mégis hasznos dialógusokra adhat alkalmat, hiszen a szerzőnek nem egy értékítélete esetleg vitatható, az azonban kétségtelen, hogy, akár nagyobb munkáiban, ezekben a rövid jellemzésekben is ritka lelkiismeretességgel törekszik a lényeges mozzanatok megragadására, ítéleteinek megalapozottságára.

(bn)

A HUNGAROLÓGIAI INTÉZET TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

A múlt év második felében jelent meg *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* című új időszaki kiadvány első száma. Mint a címe is mutatja, fiatal magyartani intézetünk adja ki, az az intézet ad benne számot munkásságáról, a jugoszláviai magyar tudományos munka alakulásáról, amelyiknek a megalakításától nagyon sokat vártunk; panasza nem is lehet ok, a folyóiratot nagy érdeklődés fogadta, gyorsan elfogyott, érthetetlen viszont, hogy az első szám fölött szinte minden komolyabb visszhang nélkül múlt el az idő, alig olvashattunk véleményt

róla, a benne megjelent dolgozatokról. Persze, semmiképpen sem szabadna arra következtetni ebből, hogy akkor talán nem is volt szükség erre a folyóiratra. A szükségességéről nem szabadna vitatkozni (arról talán inkább, hogy milyen legyen), hiszen maradéktalanul el kell fogadnunk azt, amit a bevezetőben Dr. Szeli István mond: „Nem kizárólag az Intézet ez év elején megindult munkája tette szükségessé ennek a közlönynek a megindítását, hanem az a körülmény is, hogy a hazai magyar tudományos kutatómunka eredményeit gyakorlatilag sehol sem tehetjük közzé: a külföldi publikálás legtöbbször igen körülményesnek bizonyult...; meglevő folyóirataink és lapjaink jellegüknél és feladatuknál fogva nem vállalhatták a közlést; a munkák szerbhorvát vagy más nyelvű közlönyökben való publikálása pedig nemcsak fordítási nehézségekbe ütközött, hanem a tanulmányok és közlemények tárgya és természete is olyan volt, hogy a nem magyar olvasóközönségnél nem számíthattak nagyobb érdeklődésre. A Bölcsészeti Kar Magyar Tanácskén az utóbbi időben fellendült tudományos kutatás, a magyar nyelvű, tudományos munkával foglalkozó szakemberek örvendetesen növekvő száma, a többi intézet és intézmény munkaprogramjának — igaz, ma sem kellő méretű — tematikus bővülése magyar történelmi, nyelvészeti, szociológiai, irodalmi vagy kulturális anyaggal, nem utolsósorban pedig a közéletben beállt változások, amelyek egyre nagyobb teret biztosítanak a nemzetiségi művelődés múltjának és jelenének feltárása és megismerése előtt: mindez parancsoló szükségletté tette egy magyar nyelvű közlönynek a megindítását, amely bepillantást ad az Intézetben folyó munkába, ezenkívül pedig alkalmat nyújt az Intézet köré gyűlt munkatársaknak, hogy hosszabb-rövidebb tanulmányaikkal, készülő munkáik bemutatásával bekapcsolódjanak művelődési és tudományos életünk vérkeringésébe...”

A meghatározott feladat idézése után magától adódik a kérdés: vajon mennyire tett, mennyire tehetett eleget ezeknek a folyóirat első száma? Illetve, mivel most már megjelent a második is, szemügyre vehetjük az esetleg bekövetkezett változást, az első számban talán kimutatható kezdeti hiányosságok pótlását, az ezek kiküszöbölésére irányuló törekvést is.

A *Közlemények* első száma bevezetőben közli Szeli István Az első szám elé című írását, amiből fenti idézetünket is vettük. A főszerkesztő itt nemcsak a folyóirat feladatait határozza meg, de válaszolja a Hungarológia Intézet megalakításának körülményeit s azokat a társadalmi adottságokat is, amelyek egy ilyen tudományos intézmény létesítését szükségessé tették.

A következő közleményt Mikes Melánia, az intézet munkatársa készítette, tájékoztat a magyar-szerbhorvát kétnyelvűség körében folyó kutatásokról. A kétnyelvűség sok elméleti és gyakorlati kérdése is megválaszolatlan még, éppen ezért a közvélemény érthető kíváncsisággal várja, milyen eredményekhez vezetnek az intézetben folyó kutatások.

Penavin Olga a jugoszláviai magyar nyelvjárás atlaszok készítésének műhelytitkaiból ad ízelítőt. Gazdag tapasztalatait a fiatalabb nyelvészek, nyelvjárás-kutatók hasznosíthatják. De mások számára is érdekes

olvasmányt jelentenek a műhelytitkok. Papp György Kanizsa és vidéke földrajzi neveinek általános sajátságairól, Matijevics Lajos pedig A játszi szóképzés a vajdasági diáknyelvben címmel közli dolgozatát.

A nyelvtudomány körébe tartozó munkákat követik az irodalom- illetve művelődéstörténet körébe vágó cikkek, tanulmányok. Anđelić Magdaléna Margalits Edéről, a horvát és a szerb irodalom tolmácsolójáról ad érdekes ismertelőt, Božidar Kovaček Néhány elfelejtett újvidéki magyar nyelvű folyóirat című írásával figyelmeztet bennünket, milyen sok még a tennivalónk kulturális örökségünk számbavételében. A fiatal újvidéki tanár, neves kultúrmunkás, az irodalmi kapcsolatok lelkes kutatója cikkében öt elfelejtett folyóirattal foglalkozik, amelyek az újvidéki magyar lakosság kulturális fejlődéséről tanúskodnak.

Dávid András tanulmánya — A Mátyás király alakját idéző délszláv epikus énekhagyományról — rendkívüli alapossggal és hozzáértéssel közelíti meg tárgyát, igényességére jellemző, hogy befejező részében megjegyzi: „... egészen világos, hogy az elmélyült kutatás jó része még előttünk áll.”

Csuka Zoltán Expresszionizmus a jugoszláviai magyar irodalomban címmel közli jegyzeteit, Féderer Mária írása pedig Jakov Ignjatovičtyal és az 1865-ös országgyűlési képviselőválasztással foglalkozik. Lőrincz Péter a bánáti magánkönyvtárakról ír, érintve az 1848-tól 1918-ig terjedő kor társadalmi viszonyait is.

Király Ernő neves népzene-kutatónk a Vajdasági magyar munkásmozgalmi dalok nyomában címmel közli tanulmányát. Jelentős munka ez, s még több hasonlóra lenne szükség. Az első számban Penavin Olga és Katona Imre tollából könyvismertetéseket is közöl a folyóirat.

Az első számról elmondható, hogy a nyelvészeti tárgyú cikkek vannak túlsúlyban benne, valamennyi érdeklődésre tarthat számot, noha — ez nem kifogás, inkább megállapítás — ezek között nincs egy sem, amelyek a jugoszláviai magyarság égető nyelvi problémáit taglalná. Ezt nyilván objektív okok magyarázzák. Úgy véljük, hasznos lenne, ha több olyan tanulmányt, beszámolót olvashatnánk, amely a jugoszláviai magyar tudományos közvéleményt tájékoztatná az intézetben folyó munkáról, ez lehetőséget nyújtana olyan dialógusok megindítására az intézet programjáról és munkájáról, amelyből gyümölcsöző együttműködés születne. Ez lenne a közlőnynek egyik fontos funkciója.

A második számban bővül a munkatársak névsora. Első helyen közli a folyóirat Bori Imre cikkét: Szabó Dezső három nyilatkozata. Bori szerint „A két világháború közötti jugoszláviai magyar sajtóban jelentős magyar irodalomtörténeti értékű anyag látott napvilágot, amelyet a magyar irodalomtörténetírás mindeddig nem kamatoztatott.” Ezt a tételt illusztrálja valójában az a szöveg, amely a *Bácsmegeyei Naplóban* megjelent Szabó Dezső nyilatkozatokat ismerteti, s a leközlött egykori újságcikkek is. Már Bori írásának olvasásakor is felmerül bennünk a kérdés: mennyi még a tennivalónk, milyen értékek rejlenek múltunk ismeretlenségében! Erre is figyelmeztet ez, de több más tanulmánnyal együtt bizonyítja azt is, hogy a jugoszláviai magyar értelmiség között szép számmal vannak olyanok, akikben él a tudományos munka iránti

kedv és szándék, s akiből nem hiányzik a felkészültség és képesség sem ahhoz, hogy tudományos igényvel folytassák az érdeklődési körükbe vágó vizsgálatokat. Azt kell látnunk, ennek a számnak alapján mondhatjuk ezt: ez az érdeklődési kör is igen tág. Egy tudományos folyóirat ismertetésénél az olvasmányosság nem a legfontosabb szempont, ennél a számnál mégis hangoztatni szeretném: nemcsak a tanároknak, nemcsak a nyelvészeknek és irodalomtörténészeknek tartalmaz érdekes és igényes olvasmányt, de egy-két kivételtől eltekintve mindegyik írás olyan tematikát tárgyal, amelyet itt minden értelmiségi magyarnak ismernie kellene. Persze, találhatunk bőven olyan írást is, amely nemcsak a vajdaságiak érdeklődésére tarthat igényt, de amelyről tudomást kell, hogy vegyen a magyar s általában a jugoszláv tudományos élet is. Elsősorban talán Velimir Mihajlović tanulmányát kell megemlíteni, amely — Adalékok a szerbhorvát szókincs magyar jövevényszavainak tanulmányozásához — egy igen hiányosan megvilágított kérdésre hívja fel a figyelmet, azzal a szándékkal, „hogy illetékes hazai tudományos intézetek tűzzék napirendre ezt az igen fontos és komplex kérdést”.

Ugyancsak fokozott érdeklődéssel és kíváncsisággal olvastuk Penavin Olga írását: Iliriában helyhezett Réthfaluról való emlékezetes dolgok. Rétfalu református papjának anyakönyvi bejegyzései ezek, azaz ezek másolata. 1758-ban jegyezte be őket Dömény József. A közönséges halandó nem tudja megindulás nélkül olvasni ezeket a több mint kétszáz év előtt papírra vetett sorokat, a nyelvtörténészek, a művelődéstörténet kutatójának sokkal többet jelenthetnek. De elgondolkodtató figyelemzetésként hatnak a szerző alábbi gondolatai is: „Régóta kísért már az a gondolat, hogy egyszer össze kellene gyűjtenünk azoknak a nevéit, akik valamikor a mi tájainkon a tudás mécseseit gyűjtogatták. Azoknak a tanítóknak, papoknak a nevét, akik a „nagyvilágból” érkezve, minderről lemondva, a félreeső kis falvak „oskolá”-iban a bocskoros, sokszor csak meztlábás parasztyerkek buksi fejébe belopták az írás-olvasás, a számolás tudományát, hírt hoztak nekik a nagyvilágból, ízelítőt adtak nekik a poétika, a retorika szépségeiből . . .”

Az intézet munkája iránti érdeklődésünket fokozza az összevető nyelvtan körébe vágó két tanulmány: Dezső László budapesti nyelvész a szerbhorvát—magyar összevető mondatban néhány kérdését fejtegeti, Mikes Melánia és Kaszás József közös tanulmánya pedig már a konkrét vizsgálatok világába vezet el bennünket. A kérdőívekre kapott válaszok alapján vizsgálják a határozottság és a határozatlanság kategóriáját, egy nagyobb szabású tématerv, az összevető mondatban tanulmányozásának az anyagából ad táblázatokkal és grafikonokkal illusztrált izelítőt a két szerző.

De az említetteken kívül több más olyan írásra is fel kellene még hívnunk a figyelmet, amely a tanulmányok számára fenntartott száztíz oldalnyi részbe került. Feltétlenül említeni kell Stojanović—Káich Katalin Gozdsu Elek és a Szabad Lyceum, Fried István Szerbia fölfedezése a magyar felvilágosult történetírásban, Božidar Kovaček Mikszáth Kálmán egy szerbhorvát fordítójáról, Lőrinc Péter A „Torontál” és a torontáli polgári társadalomtudomány, Matijevics Lajos Földrajzi nevek

a szabadkai magyar végrendeletekben és Körmöci Erzsébet—Szabó Jolán Halotti szokások Zentán című írását is. Kétségtelen, hogy nem egyenlő az értékük, témájukban, jellegükben is eltérnek egymástól, s némelyiknek talán nem is itt lenne a helye, együttvéve azonban: e miatt a tizenegy tanulmány miatt nem kell szégyenkeznie most kialakuló tudományos életünknek.

A Kisebb közlemények rovatban Bosnyák István Reflexiók Sinkó Ervin irodalmi hagyatékáról — és egy indítvány, Penavin Olga Földrajzi neveink gyűjtésének állása és Kovács Kálmán Sokat tudó szavak című közleményét olvashatjuk. Bosnyák polemikus hangon induló írásában szemrehányást tesz, amiért még mindig nem foglalkozunk intézményesen azzal, hogy mi lesz Sinkó irodalmi hagyatékával. Együttal javasolja Sinkó Ervin 24—25 kötetes Válogatott műveinek kiadását. Ez is, mint a folyóirat még néhány írása, méltán számíthat az érdekelt intézmények és fórumok visszhangjára.

Gazdagnak mondhatjuk a könyvismertetési rovatot is, Andelić Magdolna, Kiss Mária, Dávid András és Matijevics Lajos tollából olvashatunk itt ismertetőket hazai és magyarországi könyvekről.

Az intézet életéből is közöl tájékoztatást a folyóirat. Szeli István a Hungarológiai Intézet egyéves munkáját ismerteti, Mikes Melánia pedig a magyar—szerbhorvát összevető mondattannal kapcsolatos értekezletről számol be.

Örvendetes és dicséretre méltó vállalkozás a Pastyik László által összeállított melléklet, A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1968. évi magyar irodalomtörténeti repertórium is, amely a Hungarológiai Intézet Bibliográfiai Füzetei sorozat első száma. Mint a szerző maga is írja, az első ilyen próbálkozás ez, hiszen ez ideig nem jelent meg önálló közlemény formájában a jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok magyar irodalomtörténeti repertórium. Íme, most ez a munka is megindult, s első eredménye máris itt áll előttünk. Minden első gyümölcsnek örül az ember. Így állunk a Hungarológiai Intézet első kiadványai előtt is. Nem mintha nem lehetnének még jobbak, még gazdagabbak, még igényesebbek. Miért kellene külön hangoztatnunk: többet várunk, remélünk az intézettől, amikor a Közlemények nem egy írása is éppen ezt, a fokozottabb munkát sürgeti, bizalmat ébresztő, hitelt érdemlő türelmetlenséggel.

(bn)

SERKENTÉS KUTATÁSRA

Kulcsár István: *Az ember és társadalmi környezete*. Gondolat Kiadó, Bp., 1969.

A magyar szociológia egyik jelentős tudományos egyénisége, Kulcsár István újabb könyvével nemcsak, sőt elsősorban nem a szociológusoknak nyújt érdekes olvasmányt. Mász szóval azt jelenti ez, hogy *Az ember és*

társadalmi környezete tulajdonképpen nem valamilyen újabb szociológiai kutatás eredményét kívánja a szociológus közvélemény elé tárni. Szándéka tehát nem az új ismeretek feltárása, hanem inkább a meglévő eredmények népszerű formában való ismertetése. S hogy erre miért van szükség, arra a bevezetőben maga adja meg a választ: „Mégis az objektív összefüggések feltárásával a szociológia sokkal hatékonyabban segítheti a hétköznapi társadalmi gyakorlatot, különösképpen pedig a társadalom tudományos vezetését és építését, mint az empirikus valóság mégoly pontos és részletes leírásával.” Erről van tehát szó: a társadalom tudományos vezetéséről, s ezt segítheti elő az általános törvényszerűségek feltárásával is a szociológia.

A célnak megfelelően Kulcsár könyvének első részében áttekintést ad a szociológiai gondolkodás fejlődéséről. Ebben a fejezetben különös érdeklődéssel olvastuk *A marxista szociológia és fejlődése* című részt. Sajnos, amíg a modern polgári szociológiáról szóló részben számos jelentős mai szociológus nézeteivel foglalkozik — Riesman, Mills, Dahrendorf, Fromm, Parsons, Robert Merton, Paul Lazarsfeld stb. —, addig a marxista szociológiáról szólva úgyszólván csak Marx, Engels és Lenin nézeteinél marad. Igaz, erre megadja a magyarázatot is: „A szovjethatalom első évtizedében még jelentős szociológiai vizsgálatokat találunk, amelyek elméleti és gyakorlati szempontból is fontos következményekkel jártak. A személyi kultusz sokszor voluntarista politikája viszont, éppen a voluntarista jelleg miatt, már nem igényelhette és nem is tűrhette a társadalmi valóság teljes feltárását... A marxista szociológia ezekben az években nem csupán nem érte el a klasszikusok színvonalát sem elméleti, sem módszertani tekintetben, hanem ily módon a politikai akarat végrehajtójaként visszatért a politikai keretek közé. Márpedig a politikai értelem, a politikai akarat korlátaira — különösen a társadalmi problémák megértése szempontjából — már Marx rámutatott. Mindennek a következménye az lett, hogy a szociológia léte szűnt meg.”

Tudjuk, ez idő alatt a polgári szociológia (de mondhatjuk talán egyszerűen úgy is, hogy a szociológia általában) óriásit fejlődött, különösen a konkrét kutatások, a kutatási módszerek terén nagyot lépett előre. Hogyan viszonylik ezekhez az eredményekhez a marxista szociológia? Kulcsár szerint: „Az eddigi gyakorlat itt is jelzi a jövő útját. A marxista szociológia sohasem zárkózott el a polgári szociológia eredményeitől...” Persze, egy ilyen megállapítás már annyira közhely, hogy semmiképpen sem elégíthet ki bennünket.

Általában elmondható, hogy a könyvnek azok a részei a legérdekesebbek, amelyek az egyes fejezeteket vezetik be, amelyekben a szerző az egyes fogalmakat tisztázza, határozza meg, az a roppant ismeretanyag és magabiztosság, amely ezekből a részekből sugárzik, csak fokozza az olvasó érdeklődését. Amint azonban a mai kérdések konkrét ismertetéséhez ér, eleve bizalmatlanok leszünk megállapításaival szemben. Ezek egy része annyira ismert, hogy úgy tűnik, fölösleges foglalkozni velük, másik részük viszont sokszor nagyon is vitathatónak látszik, azaz bizonyításra szorulna, ezt viszont ez a könyv nem tartalmazza, nem is volt célja. S végeredményben: ne várjuk egy könyvtől azt, amit nem is akar

nyújtani. Már csak azért se, mert Kulcsár könyve anélkül is figyelmet érdemel. A szocialista társadalom, megannyi megnyilvánulási területén, csak úgy fejlődhet igazán a leghumánusabb társadalommá, ha a mikro- és a makro-struktúrákban egyaránt figyelembe veszi, hasznosítja a társadalomtudomány, a szociológia eredményeit. Ahhoz viszont, hogy a szociológia egy-egy konkrét társadalomban képes legyen ilyen, társadalmilag hasznos ismeretek nyújtására, törvényszerűségek felfedésére, magának is fejlett tudománnyá kell fejlődnie. Ezt pedig csak úgy lehetséges, legalábbis ennek ez az egyik alapfeltétele, hogy a társadalom maga is szükségét érezze, s anyagilag támogassa a szociológiai kutatásokat. Gondolom, hogy eddig nálunk sem dicsekedhetünk valami irigylésre méltó eredményekkel ezen a téren (noha az utóbbi években, évtizedben nálunk is jelentőset fejlődött ez a tudomány), éppen ezért minden könyv, amely a szociológia népszerűsítését, hasznosságának, szükségességének felismerését szolgálja, csakis dicséretet érdemel.

Ebből a saját érdekeltségünkben ered, hogy ha külföldön megjelent szociológiai könyvet olvasunk, egyik „fülünkkel” mindig azt hallgatjuk, vajon mit mond számunkra, milyen feleletet találunk benne a mi kérdéseinkre, melyek azok az általános társadalmi törvényszerűségek — a konkrét könyv esetében: a társadalom strukturális problémáiban, a társadalmi csoport, a szervezet mint társadalmi jelenség vizsgálatában, a család szociológiai problémáinak vagy az emberi magatartás és a társadalom tanulmányozásában —, amelyek a nálunk észlelt vagy vélt jelenségekre is érvényesek. Persze, receptek nincsenek, s a más társadalmi körülmények között kialakult megállapítások kritikátlan átvétele sem lenne összhangban a tudományos igényekkel; mielőtt valamit elfogadnánk, le kell mérnünk, ellenőriznünk kell a saját gyakorlatunkon, ha kiállja a próbát, csak akkor fogadhatjuk el.

A könyv legnagyobb érdeme, hogy felkelti az érdeklődést korunk sok társadalmi kérdésének tanulmányozása, s ezzel a szociológia iránt. A szervezet és társadalom viszonyát taglaló részben foglalkozik Whyte nézeteivel, aki a szervezetet az egyén ellenségének tartja, mert ez a személyiség deformálására vezet. Ezzel kapcsolatban Kulcsár megjegyzi: „De azzal se elégedjünk meg, hogy az általa említett jelenségek csak a tőkés viszonyok között fordulnak elő. A szervezetek — ahogyan a mindennapos példák is mutatják — a szocialista társadalomban is megnyilvánulhatnak diszfunkcionális következményekkel, és e következmények sorában káros pszichológiai hatások, sőt bizonyos, a szükségesnél nagyobb konformizmus is megtalálható. A morális kritika helyett, a szervezetek negatív jelenségeinek a tőkés viszonyokkal való magyarázata helyet sokkal célravezetőbb és humánusabb is a jelenségek okainak, megnyilvánulási formáinak, társadalmi feltételeinek feltárása, általánosabban: a szervezet és a társadalom viszonyának, a szervezet belső sajátosságainak tisztázása.”

Fontos megjegyezni, hogy a szerző egy-egy polgári szociológus által feltárt negatív társadalmi jelenség kapcsán nem elégszik meg a verbális megállapítással, hogy ez csak a kapitalista társadalmakban fordulhat

elő, de nemegyszer utal arra, hogy tanulmányozása a szocialista társadalmi viszonyok között is szükséges. Ezzel is serkenti a kutatás iránti érdeklődést.

(bn)

VILÁGIRODALOM, NAGY TÉMÁK

Szentkuthy Miklós: *Meghatározások és szerepek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Bevezetésnek Mozart — egy kis muzsika; aztán az irodalom: Szophoklész, Thomas Mann, Joyce, Hemingway, Nouveau roman . . . Nagy témák.

Majd három évtized munkásságra pillant vissza ez a könyv, ez alatt az idő alatt az egész világ megváltozott — egy új világ született a régi helyén, mely eltűnt, elpusztult. Szentkuthy azonban nem a mindennapok krónikása, az évek suhanása az ő számára nem jelenti azt, hogy neki is változnia kell. Szentkuthy tökéletesedik, tágul az érdeklődési köre, sohasem marad le, de nem változik. Már 1941—42-ben, amikor Kerényi Károly könyvéről, Babits Szophoklész-fordításairól ír, a magyar esszéirodalom csúcsein áll, akárcsak huszon-egynéhány évvel később, amikor Tolsztojról vagy az Ulysses új magyar fordításáról elmélkedik. Akkor is, most is — állandóan — az irodalom, a művészet lényegét látja meg, az alkotás magvába hatol be, nem konvencionális szempontok alapján, nem szociológiai, ideológiai vagy más -ológiai célok kedvéért; az ő tanulmányaiban, esszéiben találjuk meg, érezzük az igazi, tiszta irodalmi alkotás összetevőit, sajátosságait, kisugárzását, az irodalmi gondolkodásmód megtestesülését.

Módszere? Írásainak struktúrája? Műveinek kompozíciója? Nemcsak egy újabb tanulmánykötetet lehetne erről írni, hanem, azt hiszem, a magyar irodalomtörténet Modern Magyar Esszé fejezetét kellene újraírni.

Mert Szentkuthyt nem lehet egyetlen mai vagy más huszadik századi magyar esszéíróval egy kategóriába sorolni (mennyire különbözik csak a másik óriástól, Németh Lászlótól!), ő maga egy külön kategóriát képez, a maga módján azt jelenti a magyar irodalomnak az esszéiben (és a regényben), amit Weöres Sándor a költészetben. Egy egészen különálló egyéniséget, aki korszakot jelez. Ezért furcsálljuk, hogy esszéi csak 1969-ben jelennek meg kötetbe gyűjtve, s hogy néhány régebbi regényét legfeljebb antikváriumban lehet megszerezni, holott a magyar könyvkiadás az utóbbi egy-két évtizedben oly bőkezű nem egy harmad-, sőt ötödrendű író iránt. Ha megnézzük a *Meghatározások és szerepek* koloftonját, azt látjuk, hogy ez a könyv 1800 példányban jelent meg, habár sokkal jelentéktelenebb tanulmány-, esszé- vagy kritikakötetek ennél jóval nagyobb példányszámban kerülnek forgalomba. Be kell persze látnunk, hogy Szentkuthy értekező prózája nem tömegcikk, nem kecsgetet üzleti sikerrel, de hát a magyar könyvkiadás nem is követ ilyen célokat,

s egy Szentkuthy-kötet példányszámát másképp kellene megállapítani. Mert aki egyszer kezébe veszi ezt a könyvet, az még kér belőle, az kevesli ezt a 484 lapot, kevesli ezt az egy kötetet.

Szentkuthy műveit egyébként sem adták még ki sorozatban, jubileumokra, „a szerző ...-ik születésnapjára”, se második, harmadik... kiadásban. S ki tudja, kiadják-e valaha is. Szentkuthy szerepe a magyar irodalomban meghatározások függvénye. És ez mindent megmagyaráz.

(Elnézést az olvasótól, hogy annyi mindennel foglalkoztam, ami Szentkuthy könyvén kívül van. Úgy hiszem azonban, hogy addig, amíg Szentkuthyt is egy kissé a magyar irodalmon kívül tartják, vele kapcsolatban sok mindent el kell mondani, amikor alkalom adódik.)

(TL)

AZ ELIDEGENEDÉS ÁTFOGÓ TÁRGYALÁSA

Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Kossuth Könyvkiadó, 1970.

Az elidegenedés problémakörének rendkívül gazdag irodalma van. Ami természetes is, hisz az ifjú Marx iránti érdeklődés megnövekedése, a sztalin korszak lerázására irányuló törekvés, a modern kapitalizmus jelenségeinek vizsgálata marxisták és nem marxisták részéről, a szocializmus továbbfejlődésével kapcsolatos problémák és sok más körülmény szinte példátlan érdeklődést szül e kérdés iránt. Tordai Zádor most megjelent könyve: *Az elidegenedés mítosza és valósága* nem azzal az igényvel íródott, hogy összefoglalja a fenti érdeklődés szülte irodalmat, hanem hogy a kérdés megközelítésének eredeti módját kínálja fel, és ezzel döntően elősegítse a válasz megadását is.

Mivel itt nemcsak a marxista elmélet, hanem az egész társadalmi gyakorlat egyik legidősebb és legsokrétűbb problémájáról van szó, ez az igény semmiképpen sem tartalmazhatja a teljes válasz megadásának ambícióját. A választ ugyanis még csak a marxisták együttes, egységbe olvadó erőfeszítése sem adhatja meg, hanem csakis a társadalmi gyakorlat továbbfejlődése és ennek a fejlődő gyakorlatnak szakadatlan elméleti vizsgálata, megvilágítása, amely persze a céltudatos társadalmi erőfeszítések kicsiholója, mozgatóereje és irányítója is lehet. Nem arról van tehát szó, hogy Tordai könyve az elidegenedéssel kapcsolatban mindent a helyére rakott, hosszabb időre lezárta a vizsgálódások egy nagyobb szakaszát. A könyv erényei inkább abban rejlenek, hogy az elidegenedés problémájának helyes megközelítését kínálja fel és ötletekben gazdagon alkalmazza ezt a megközelítési módot a kapitalizmus és szocializmus néhány jelenségének vizsgálatánál. De persze az erények közé kell sorolni azt is, hogy utal rá: hol és milyen irányban kellene tovább folytatni az elméleti kutatómunkát.

Az még nem érény, hogy Tordai az elidegenedés elméletét nem a fiatal Marxból kiindulva, hanem Marx későbbi művei, elsősorban a *Tőke* és előmunkálatai alapján ragadja meg. A pusztán a fiatal Marxból kiinduló — vagy éppen a fiatal Marxot abszolutizáló — elméletek egyoldalúsága és elégtelensége ugyanis annyira nyilvánvaló volt, hogy ezek az elméletek letűntek, mihelyt a sztalinizmussal való szembehelyezkedés varázsa elmúlt, mihelyt az új utak keresése önmagában már nem volt elegendő, hanem jelentkezett az új eredmények igénye is. Ez a kiindulópont azonban lehetőséget ad a szerzőnek arra, hogy egészében ragadja meg a kérdést, ne csak összefoglalását adja az elidegenedéssel kapcsolatos eddigi vizsgálatoknak, hanem felöleljen eddig mellőzött mozzanatokat is, rávilágítson a válasz nélkül hagyott problémákra.

Meghatározása így hangzik: „Az elidegenedés kiszolgáltatottságot jelent, de ez nem tetszőleges jellegű, mivel az egyén, illetve az ember a kezéből kicsúszott »összességnek« van alárendelve, a kiszolgáltatottság tehát az emberi világon belül áll fenn és az emberek közötti viszonyokból fakad és azokban ölt testet.” Az elidegenedést tehát az egyedek társadalomba olvadása szempontjából vizsgálja. Ezzel lehetővé válik számára, hogy hasznosítsa nemcsak azt, amit Marx az árufetisizmusról feltárt, hanem az érték, profitráta titkának megfejtését is. Az sem lebecsülendő, hogy ily módon az elméletbe belefér a munkamegosztás, sőt az osztály és az osztályharc is, amit a fiatal Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* korában épp hogy megsejtett.

Külön érénye a probléma megközelítésének és Tordai könyvének, hogy megvilágítja a determinizmus és az elidegenedés közötti viszonyt. Az alap: „A valóságban nincs más szubjektum, mint a konkrét ember, vagyis a társadalom tagját képező egyén. A történelem és a társadalom eszerint nem lehet tényleges szubjektum. Mögötte sem húzódhat meg más szubjektum, mint a konkrét emberek.” A konkrét emberek társadalomba olvadása, egymás közötti viszonya és ennek a viszonyoknak egymást meghatározó ereje adja a társadalmi determinizmust, és a társadalomba olvadó emberek közötti viszonyból nőnek ki a látszólag emberek fölé nőtt, látszólag emberfeletti erők és hatalmak is. Itt azonban már Tordai könyve megválaszolatlanul hagy kérdéseket. Először is azért, mert nem viszi végig a determinizmus és az elidegenedés közötti viszony tárgyalását. Utal ugyan rá: „Az elidegenedés a determinizmusok bizonyos jellegű típuscsoportját képviseli. Jogos tehát az az állítás, hogy a determinizmus fogalomköre tágabb, mint az elidegenedésé, hogy tehát a determinizmusok általánosabb jelenségekört alkotnak. Így érthető pl., hogy az aktuális formákban jelentkező azonosság ellenére az elidegenedés felszámolása nem jelentheti egyben a determinizmusok megszűntét.” De egészében válasz nélkül marad az elidegenedés és az elidegenedés felszámolása meg a determinizmus közötti viszony egész gazdag problémaköre. Ehhez járul az is, hogy Tordai — bár minden eddigi elméletnél jobban látja a praxis és az elidegenedés közötti viszonyt — fel sem veti az elidegenedés-elmélettel kapcsolatban okvetlenül jelentkező dilemmát: látszat-e az elidegenedés vagy valóság? A marxi tanítás lényege az, hogy

megfejtette: az elidegenedés csak látszat, mert az elidegenedett hatalmak mögött tényleges emberi viszonyok rejlenek. Egyszóval, megfejtette az elidegenedés mechanizmusát, azt, hogyan nőnek ki a tényleges emberi viszonyokból a tényleg elidegenült hatalmak.

De már az elején utaltunk rá, hogy egyetlen könyv nem is jelentkezhethet a teljesség, mindenre választ adás ambíciójával. Meg kell elégedni azzal, hogy egy-egy mozzanatnál előrébb viszi a kérdés vizsgálatát. Ennek a „szerénységnek” szükségessége még jobban szembetűnik, amikor Tordai az elidegenedés konkrét jelenségeinek vizsgálatára tér át. „Az elidegenedés konkrét jelenségei a klasszikus kapitalizmusban” című fejezete a könyv legtartalmasabb része. Rendkívül találó elemzést ad az árutermelés, az osztályharc, az ideológiák, az állam és az elidegenedés közötti viszonyról, bár néha itt is látszik, hogy helyszükében csak odatetett, bővebb feldolgozásra váró ötletekkel operál. A következő fejezete, „Az elidegenedés új formáinak alapja a modern kapitalizmusban” a legeredetibb fejezet. Nemcsak hogy szakítani tud a munkásosztály abszolút és relatív elszegényedésének elméletével, beismerve, hogy a modern kapitalizmus az életszínvonalnak Marx korában hihetetlen emelkedésével jár együtt, hanem felismeri ennek társadalmi magyarázatát, és megtalálja az elidegenedés új formái titkának megfejtését. „A fogyasztás e típusánál — főképpen a presztízs-fogyasztásnál — a dolgok új jellegű fetisizmusa is megfigyelhető. Egy tárgynak nem azért van »értéke«, mert benne valóságos társadalmi viszonyok reifikálódtak — mint például a pénz esetében —, hanem mert szimbólumok — egy valóságos vagy képzeletbeli, de mindenképpen áhított társadalmi helyzetre utalnak” — írja például. Szinte érthetetlen azonban, hogy miért nem hasznosítja jobban a modern kapitalizmussal kapcsolatos különféle vizsgálatokat, amelyek szépen kiegészíthetnék fölfedezéseit azon a területen, ahol Tordai rendkívül eredeti, a kérdésnek azon vonatkozásaival, ahol Tordai nyilvánvalóan csak olvasmányok útján ismerkedhet meg a modern kapitalizmussal. Meglepő, hogy Marcuse vagy Riesmann vizsgálataira egyetlen idézettel utal, Frommra és annyi más kutatóról mintha nem is venne tudomást.

Legkevésbé teljes azonban a két utolsó fejezet, amely azt vizsgálja, hogyan érvényesül az elidegenedés a szocializmusban. Nagy elismerést érdemel merész antisztalinista és antibürokratikus beállítottsága, de ez a fejezet mégis hiányérzetet kelt. És az előző fejezetektől eltérően nem is csak azért, mert egy-egy kérdés, ötlet, gondolat részletesebb vizsgálatot, kifejtést igényelne, hanem azért is, mert itt már sok minden csak gyakorlat által válik nyilvánvalóvá.

De mint már kezdetben megállapítottuk: Tordai könyvének erénye közé tartozik az is, hogy megmutatja: hol, milyen irányban kell folytatni a vizsgálódást, mert az elidegenedés és annak leküzdése a világ valamennyi marxistájának közös elméleti és gyakorlati feladata.

KÉT HANGJÁTÉKGYŰJTEMÉNY

Éva naplója; Álmodások szirtjén — Rádió Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1969.

A fennállásának 20. évfordulóját ünneplő Újvidéki Rádió és a Fórum Könyvkiadó közös gondozásában két újszerű kiadvány jelent meg az év elején, két hangjátékgyűjtemény. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez az újszerűség inkább csak a közös összefogásra, a szellemi és (főképp) az anyagi erők együttes angazsálására vonatkozik, mintsem magára a gyermekek és felnőttek számára sugárzott hangjátékok gyűjteményes prezentálására. A hasonló jellegű kiadványoknak ugyanis már több évtizedes hagyományuk van az angol, a német, az olasz, az utóbbi időben pedig a magyar nyelvterületen is. Németországban például 1953-óta adják ki könyv alakban az év legkiemelkedőbb hangjátékainak a gyűjteményét, és az sem ritka, hogy egy-egy író adja közre hangjátékait, mint Erwin Wickert, Fred von Hoerschelmann (a legtöbb nemzetközi elismerésben részesült *Esperanza* írója), Günter Eich, Heinrich Böll, Manfred Bieler, Wolfgang Weyrauch és mások. Magyarországon *Láthatatlan színpad* címmel 1964-ben jelent meg az első hangjátékgyűjtemény (éppen e műfajban különösen gazdag német irodalomból nyújtva ízelítőt), s az ugyancsak 1964-től rendszeresen megjelenő Rádió és Televízió évkönyvekben is állandóan helyet kap néhány sikeres hangjáték — jóllehet az eddigi legjelentősebb kiadvány, a tizennégy ország huszonöt írójának egy-egy művét bemutató nemzetközi hangjáték antológia, *A sötét torony*, csak tavaly került ki a nyomdából.

Ilyen összevetésben enyhén szólva is megkésett újszerűség a mi két antológiánk, de mivel nálunk „alig — vagy egyáltalán nem találunk hangjátékgyűjteményt”, „több értelemben is kísérleti és úttörő jellegű (...) az egész jugoszláv könyvkiadó gyakorlatban” — áll ez utóbbi megjegyzés a felnőttekhez szóló kötet rövid bevezetőjében. És itt olvasható az is, hogy „a bevezetőnek nem az a rendeltetése, hogy a szerkesztő bizottságot (Deák Ferenc, Ivan Horovic, Simin-Bosán Magda) felmentse a válogatással járó felelősség alól”. Nos, hadd mondjuk el mindjárt, hogy a részben tájékoztató jellegű, részben jubileumi hangulatú nyúlfarknyi bevezetők átfutásakor nem is gondol erre senki, de annál inkább akkor, amikor a kötetben szereplő hangjátékokat olvassa. Különösképp a tíz gyermekhangjátékot tartalmazó kötet, amely *Fehér Ferenc Éva naplója*, *Kopeczky László Segítség! Lopok!*, *Svetislav Ruškuc Nagyapa nagyapja* és *Saffer Pál A kisfiú és a kuttyója* című művén kívül alig tartalmaz irodalmilag valamennyire is értékes alkotást. Naivitásánál, közhelyszerűségénél fogva legkevesbé éppen *Sárosi Károly* kötetnyitő darabja, *A bögre tarthat erre számot* — amely a partizánok hősiességéről szóló sematikus történetek jegyében íródott, magyar és szerb gyerekek, partizánok és usztrasák, valamint sebesültek szerepeltetésével —, de ugyanígy ötletében és kidolgozásában is roppant szegényes *Burkus Valéria Autó-stop* című hangjátéka, amely egy zseblámpa eltulajdonításának, majd „kalandos” visszaküldésének történetét mondja el; és nem sokkal billen át az irodalmon inneniség határmezsgyéjén *Foky István* jó meglátásra

valló, ám a lehetőségeket mégiscsak kiaknázatlanul hagyó műve, az unatkozó, szeretetre vágyó kislány és az ismeretlen katona váratlan barátát bemutató *Szomszédok*.

Ez a kötet, bár magától értetődően újabb híveket szeretne toborozni a vasárnap délelőttöként éterbe röppenő hangjáték-műsoroknak, nemcsak gyermekirodalmunk vegetálására, erőtlenségére hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy gyermekhangjátékaink esetében még úgyszólván teljesen elhanyagolt terület a műfaj ábécéje, a rádiószerűség, a gyerekeket igazán foglalkoztató témák között a játék, az érés, a kamasz- majd felnőttéválás, és a gyerekes nagyotakarások korszakának ábrázolása, nem utolsósorban pedig a „legnagyobb bolondságok ideje”, amikor a lányokat és a fiúkat is megbizsergeti az első, talán egész életre kihatós, ún. diákszerelem. És mindezen túl a játékos, fölzsabadtul kísérletezés is hiányzik ezekből a művekből, amelyek például, éppen az utóbbi néhány országos hangjátékfesztiválon, oly sok elismerést hoztak a szlovénoknak. A kötet egyetlen kísérletező kedvű, vérbeli gyermekírója Svetislav *Ruškuc*, de ha azt vesszük, hogy az *Éva naplója* című hangjátékgyűjtemény elsősorban a vajdasági magyar írók eddigi termésének legjavát tartalmazza — legalábbis a szerkesztő bizottság szándéka szerint —, akkor mind ő, mind négy évvel ezelőtti fesztivál-díjnyertes hangjátéka kivételnek tekinthető.

Pedig az Újvidéki Rádió 1961. évi pályázatán *Fehér Ferenc* és *Sulhóf József*, 1969. évi pályázatán pedig *Jódal Rózsa* és *Gellér Tibor* műve is első, illetve második díjat kapott. Ezek a díjak azonban mégsem fémjelznek olyan alkotásokat, amelyek időtálló, maradandó értékek volnának.

*

E meglehetősen kedvezőtlen mérleg után fölfrissülésként, élményként hat a felnőttek számára írt hangjátékok olvasása. Igaz, ebben a kötetben is akad néhány elnagyolt, gyengébben sikerült hangjáték (lásd *Lévay Endre Négy fiú*, *Kopeczky László Harangszó előtt*, *Herceg János Tini nem kislány többé* vagy *Sulhóf József Fénytelen kis csillag* című művét), de *Bányai János* kötetnyitó hangjátéka már címével, szerkezetével és írásmódjával is megsejteti az olvasóval, hogy a kötetbe gyűjtött művek tartalmi-formai jegyeik, áttételes vagy direkt mondanivalójuk szerint is gazdag színskálát ígérnek, olyan alkotásokat, amelyekben az élet szálai éppúgy összefutnak, bennefoglaltatnak, mint a szóval, hanggal, zenével, zajjal kifejezett gondolatok villanásai, érzések rezzenései vagy a képzelet szabadon áradó játéka.

És az ígéretes kezdés után még jobb a folytatás. *Majtényi Mihály*, az idő és a tér megkötöttségeit, korlátait játszi könnyedséggel átlépő új műfaj, a *hangjáték* alapvető sajátosságát kihasználva, olyan ügyesen variálja, bonyolítja az ablak mögül utcára letekintő férj és feleség találgatását, hogy az ember (még akkor is, ha a rádióból jól ismeri a művet) mindvégig izgalommal lesi, várja, peregteti képzelete színpadán azt a *lehetséges beszélgetést*, azt a *lehetséges történetet*, ami két ismeretlen ember részvételével, az utcasarkon *esetleg* lezajlott. Bravúros írói telje-

sítmény, igazi remeklés ez a Majtényi-mű (*Mi történt az utcasarkon?*), és annak a bizonyítéka, hogy vele már több mint nyolc évvel ezelőtt nagykorúvá vált a nem éppen egyenes fejlődésű és nem mindig egyformán pártfogolt vajdasági magyar hangjáték-irodalom. Figyelmet érdemlő tény, hogy az antológia másik két kiváló darabja, Miroslav Antić *A tét: Európa*, és Gál László *Az éhes hajó* című hangjátéka szintén 1962-es keletkezésű. Ezután két-három évenként a megtorpanás, visszaesés jeleit észlelhetjük, hogy aztán 1964-ben és 1965-ben, majd a Rádió 1969. évi nyílt pályázatán megint olyan ihletett rádiójátékok tűnjenek fel, mint amilyen Fehér Ferenc *A csillagok nappal is fénylenek*, Tomislav Ketig *A sofőr nocturne-je* vagy Major Nándor *A hóember* és Németh István *Fagyos éjszaka* című műve. Ezek mindegyike egyformán jelentős, egyformán meghökkentő alkotás, bár témájuk, tartalmuk, a történelem fölborult körülményei között (háború) vérengző fenevaddá átváltozó (aljasulható) kisember tragikomédiájától kezdve (*A tét: Európa*), a szeretteiktől elszakadt hajósok (*Az éhes hajó*), a nincstelen szegények (*A csillagok nappal is fénylenek*) és a változó világ változó embereinek plasztikus ábrázolásáig terjed (*Fagyos éjszaka*), vagy éppen reális helyzetekből kifejtett, de alapjában véve groteszk, abszurd játékokba csap át (*A sofőr nocturne-je*; *A hóember*).

A gyűjteményes kötetnek ezeket a valóban antológiai értékű darabjait szem előtt tartva leszögezhetjük: van már vajdasági hangjáték-irodalmunk, van már eredeti, rádióra — és nem színpadra — írt, öntörvényű, a kísérletezés forró tűzében fogant vagy a műfajnak immár nagy hagyományú akusztikus művészete szerint létrejött alkotásaink. Vannak már drámaian és balladásan feszült légkörű, lírai veretű, groteszk és modern hangütésű, klasszikus és a régmúlt történelmi események, személyek fátyla mögül jelenünkkel vagy jelenünkért perelő hangjátékaink, — de az összképhez, a tablóhoz, az igazsághoz tartozik az is, hogy olyan hangjátékaink is vannak még (a kötetben is!), amelyek mind rádiószerűségükben, mind a valóság, a tárgyi világ, a gondolatok és az emóciók látomássá varázsolásában (a hallgató fantáziájában) messze lemaradnak a világ első hangjátékaként számon tartott Richard Hughes *Comedy of Danger* című műve mögött, amelyet a londoni rádió 1924. január 15-én mutatott be, a budapesti Kossuth Rádió 1962-ben *Játék a veszéllyel* címmel sugárzott, *A sötét torony* című, már említett nemzetközi hangjáték antológia pedig kötetnyitó darabként *Veszély* címen közölt.

És végezetül még csak annyit: az olvasó és a rádióhallgató szemszögéből ítélve is fölöttébb sajnáljuk, hogy az akusztikus művészet és a gondolatot hordozó szó művészete nyelvén oly tiszta egyszerűséggel és mégis oly hatásosan szóló Gál László nem ír (vagy legalábbis nem tesz közzé) újabb hangjátékokat, s ugyanígy csodálkozunk azon is, hogy a legbátrabban kísérletező Tolnai Ottó harmadik díjnyertes műve, *A vörös szabókréta* nem került be az egyenetlenségei ellenére is reprezentatív kötetbe, ha másért nem, legalább a fejlődésben levő, s feltehetőleg még sok újat hozó szellemtörténeti állapot egyik lépcsőfokának jelzésére.